

**ДО 80-РІЧЧЯ ВІДДІЛУ СТАРОДРУКІВ
ТА РІДКІСНИХ ВИДАНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
(1927–2007)**

І. Я. Лосієвський
доктор філологічних наук
Харківська державна наукова бібліотека
ім. В. Г. Короленка

**ІРИНА ВАСИЛІВНА ШАШКОВА-ЗНАМЕНСЬКА
(1918–1987) – ПОЕТ, КНИГОЗНАВЕЦЬ, БІБЛІОГРАФ**

Документальною основою цієї публікації є матеріали особового архівного фонду І.В. Шашкової-Знаменської (творчі рукописи та біографічні документи з Відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В.Г. Короленка, ф. 49), формування якого ще не завершено, а також документи з особистого архіву Т.В. Знаменської (Харків).

Ірина Василівна Шашкова народилася в Харкові 1 жовтня 1918 р. в інтелігентній російській сім'ї. Батьки її отримали освіту в Харківському університеті: мати Єлизавета Петрівна закінчила медичний факультет і протягом багатьох років працювала в поліклінічній мережі міста; батько Василь Порфирійович, юрист за фахом, поєднавав працю в Управлінні Південною залізницею із викладацькою – в Харківському залізничному технікумі (пізніше – Інституті інженерів транспорту). Василь Порфирійович володів кількома іноземними мовами й був літературно обдарованою людиною: писав ліричні вірші та казки; зібрав удома велику бібліотеку, і вже в дитинстві Ірина багато читала – російських, українських й зарубіжних класиків (французьких і німецьких – в оригіналі).

Свою родину Ірина Василівна назвала в мемуарних записках “пересічною” [1], дружньою й працелюбною. Шашкови завжди допомагали людям, не тільки родичам, а й усім, кому потрібна

була допомога. Ірина, донька “радянських службовців” (про її предків з дворян навіть згадувати тоді було небезпечно), звичайно, пішла до школи. Батьки не виховували її опозиціонеркою до пануючого в країні режиму, вважаючи, що життя підкаже. І першим таким “підказом” був судовий процес над членами Спілки визволення України – гучний процес 1930 р. над українськими інтелектуалами. За спогадами Ірини Василівни, їй, тоді зовсім ще дівчинці, було шкода підсудних: ці люди були для неї останніми живими прикладами вітчизняного вільнодумства. Особливо вразила Ірину доля керівника СВУ, видатного українського вченого, державного і громадського діяча академіка С.О. Єфремова, – про це вона також пише в своїх спогадах.

Другим “підказом” були події кінця 1920 – початку 1930-х років на селі – “колективізація, або, краще кажучи, розкуркулення, а ще краще й точніше – знищення селянства”, – свідчить мемуаристка. – “Не в статтях, не в книгах, не з оповідань, а тут, прямо на вулицях [Харкова] розігрувалась страшна трагедія голоду. <...> скільки їх було – отих, хто вмирала прямо на вулицях, у два ряди сидючи на тротуарах – старих, жінок, дітей, тих, хто вже тупо чекав смерті. <...> Потім розповідь медсестри К. Ж., котру посилали на село. <...> К., заливаючись сльозами, розповідала, що села були пусті, що тільки по деяких хатах знаходила вона та її супутники вмираючих старих і дітей. <...> здавалося, що вся країна вмирає. Але це виявилось ... “запамороченням від успіхів” ... І гromове “ура” лунало на весь світ”.

Ірина надзвичайно рано почала розбиратися в тому, що відбувалося, розуміла жорстокість і лицемірство «народної» влади, облудність і нахабство агресивного її “вождя”, чию статтю про “запаморочення” дорослі та учні повинні були вивчати й конспектувати, обговорювати на зборах. Серед “розкуркулених” були і її родичі – тітка Надя й уся її сім’я, дядько Микола – старший брат батька, якого було заслано на Соловки. Ось коли ім’я *Сталін* вперше “викликало в 12-річній дівчинці протест, обурення і навіть ворожість” (теж цитата з її спогадів).

Був і третій “підказ” – свідчення очевидця про Соловки, про “советських” каторжників, їх тяжку працю, повну ізоляцію від світу, абсолютне безправ’я. Тоді, у 1934-му, вона вже вчилася у восьмому класі, а очевидцем був високий красивий старий, знайомий батьків, якому вдалося повернутися з цього північного пекла.

“Він казав, і усе в моїй дитячій душі перегорталося. <...> тоді я вперше вирішила завести щоденник і записати все, що почула”.

Вірші Ірина писала з дитинства, переважно російською мовою; нам відомі лише кілька її українських поезій. За своєю творчою конституцією Ірина Шашкова формувалася як поет-традиціоналіст, орієнтуючись переважно на класичні форми російської поезії XIX ст. Разом з цим, на її творчості (вже у віршах 1930-х років) позначився неабиякий вплив модерністської поетики – Блока і Ахматової, Єсеніна і Пастернака, Маяковського.

1936 року вона вступила на російське відділення філологічного (тоді – літературно-лінгвістичного) факультету Харківського університету.

Усе подальше життя Ірини Шашкової пройшло під чорним знаком біди: її батька арештували 7 вересня 1937 р. і того ж року розстріляли. Матір, як члена родини ворога народу, – забрали у 1938-му, 19 червня. Єлизавета Петрівна померла 30 квітня 1950 р., після повернення із заслання. Василь Порфирійович Шашков був реабілітований посмертно 17 вересня 1957 р.

Лірика Ірини Шашкової другої половини 1930-х і подальших десятиліть стає новітнім літописом, автор якого чесно розповідає про свій час – без інакомовності, без недомовок. Наприклад, “У стен тюрьмы”, 1938 р.:

... Чернотой отечной,
змеиным шевеля хвостом,
все та же очередь. Бессрочно
круженье снега под дождем.
Не принимают передачу
и выдают в крови белье.
Отходят молча. Здесь не плачут, –
здесь всех бессониц колотье.
А там, вверху, двойным застенком
решетки со щитами, там
все тот же грубый окрик: – К стенке! –
Да переклички по часам [2].

У 1937 р., після арешту батька, Ірина на студентських зборах відмовилась визнати його “ворогом народу”, і тому її було виключено з університету. Пізніше, після відомої заяви Сталіна про те, що “син за батька не відповідає”, Ірину Шашкову було поновлено на філологічному факультеті, який вона закінчила в 1941 р.

Біографічний вимір її інтимної лірики тих років – історія відносин з Всеволодом Володимировичем Знаменським, однокласником, в майбутньому – лікарем-психіатром, який в 1940 р. стає її чоловіком. Цей шлюб виявився німецьким і вже у воєнні роки розпався. Доньку Тетяну, 1944 року народження, вона виховувала сама. Узявши 1940 р. прізвище чоловіка, Ірина Василівна до кінця своїх днів залишалася за радянським паспортом Знаменською, але, зберігаючи вірність пам'яті репресованих батьків, підписувала свої вірші, фотопортрети, листи й книги з особистого зібрання своїм дівочим прізвищем, і, таким чином, *Ірина Шашкова* – її літературне ім'я, згідно з волею поетеси.

Під час війни Ірина Василівна знаходилась в евакуації, у 1942–1943 рр. працювала вчителем в Петелінській середній школі під Тулою. Вона повернулася в рідне місто після його визволення, і в березні 1944 р. стала співробітником відділу обробки літератури Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка (далі – ХДНБК). У червні 1945-го її було переведено до відділу стародруків і рідкісних книг, де Ірина Василівна працювала до виходу на пенсію в 1974 р.

Серед бібліотечних колег Шашкової були її близькі подруги, адресати багатьох її віршів [3]. Це і Маргарита Орестівна Габель, кандидат філологічних наук, літературознавець, бібліограф, учениця і близький друг видатного українського вченого-філолога академіка О.І. Білецького, перша завідувача відділом стародруків і рідкісних книг ХДНБК, який було створено в 1940 р. за її ініціативою [4]; Віра Григорівна Трамбицька, вчений секретар бібліотеки і одночасно викладач Харківського бібліотечного інституту, у 1950–1954 рр. репресована; Інна Сергіївна Гончарова, найближча подруга, товаришка І. Шашкової по навчанню в університеті, яка в 1937 р. на студентських зборах голосувала проти її виключення. Пізніше І.С. Гончарова стала заступником директора ХДНБК з наукової роботи. Саме вона, на прохання І. Шашкової, зберігала її рукописи під час особливого інтересу до них з боку КДБ у 1970-х роках.

Зі спогадів ще однієї колеги і подруги І. Шашкової, колишньої завідувачої інформаційно-бібліографічним відділом Тетяни Григорівни Шерстюк: “Ірина [Шашкова] була трохи старшою за мене. Ми вже познайомились (у 1944 р. – *І. Л.*), кілька разів поговорили, і якимось чином відразу до неї прив'язалася. Мені до душі були її стриманість і, разом з цим, уміння пошуткувати, інтелігентність, доброта.

Середнього росту, класична зачіска, натхненне обличчя. <...> Ірі пощастило: Маргарита Орестівна [Габель] широ ділилася з нею своїми знаннями, ерудицією, вмінням працювати з книгою, особливо зі стародруками. Треба підкреслити, що й сама Ірина була високоерудованою людиною. Філолог за фахом, вона прекрасно знала історію літератури, загальну історію, фольклор” [5].

Ірина Василівна стала книгознавцем і бібліографом, дослідником книжкових пам'яток різних епох; за її ініціативою та безпосередньою участю було створено чимало бібліотечних колекцій.

І.В. Знаменська – один з провідних авторів корпусу наукових описів видань XV–XVIII ст. давньогрецькою, латинською, церковнослов'янською, іншими давніми та сучасними мовами. Ці описи і нині складають основу карткового хронологічного каталогу стародруків і рідкісних видань ХДНБК, структуру якого було розроблено М.О. Габель за участю І.В. Знаменської. Цей унікальний каталог організовано з 3-х частин: видання українських друкарень XVI – першої половини XIX ст.; видання друкарень Росії XVI – першої чверті XIX ст.; видання друкарень зарубіжних країн XV–XVIII ст. У кожній частині бібліографічні записи розташовані за століттями, у межах століття – за алфавітом назв міст, у межах міста – за алфавітом власників або назв друкарень; у межах друкарні – за прямою хронологією виходу видань; у межах року – за алфавітом імен (прізвищ) індивідуальних авторів і назв пам'яток. І.В. Знаменською розроблено й окремі складові допоміжного апарату каталогу [6].

Ірина Василівна освоїла і такі історичні та філологічні дисципліни, як палеографія та археографія, дослідила десятки давньоруських і староукраїнських рукописних книг, які надійшли до фондів бібліотеки з державних зібрань та приватних колекцій.

Серед розвідок І.В. Знаменської, результати яких призвели до перегляду попередніх висновків колег, атрибуція східнослов'янського першодруку, а саме – середньошрифтного Євангелія бл. 1558–1559 рр. Книгознавче дослідження цього примірника, помилково віднесеного в бібліотечному каталозі ХДНБК до віленських друків, та опис маргіналій XVI–XVIII ст. (серед яких – унікальний анонімний запис 1564 р.) було здійснене І.В. Знаменською 1961 р. [7].

Наукові описи пам'яток писемності та друку, підготовлені І.В. Знаменською, увійшли до зведених друкованих каталогів колекцій слов'янських рукописних книг, стародруків, рідкісних та

цінних видань XIX– початку XX ст. в державних бібліотеках та музеях СРСР; керівниками та координаторами цих проектів 1960 – 1980-х років були Державна бібліотека СРСР ім. В.І. Леніна (тепер – Російська державна бібліотека), Археографічна комісія АН СРСР (нині – РАН) та ін.

Багаторічну працю І.В. Знаменської було відзначено 1967 р. Почесною грамотою Міністерства культури УРСР. Такої честі тоді удостоювався далеко не кожний “простий радянський” бібліотекар.

Так, Ірина Василівна стала висококваліфікованим фахівцем – книгознавцем і бібліографом, постійним помічником відомого історика української книги І.Я. Каганова в його книгознавчих розвідках. Але, все ж таки, не ця, а поетична праця, натхнення і потаємна, залишалась головною справою її життя. Лірична героїня напівжартівливого вірша Ірини Шашкової 1957 р. “Сижу за решеткой лет десять подряд...” мріє вирватися із запиленого царства інкунабулів та альдин: “... вам здесь оставаться, а мне – в облака, / мне – поле и ветер, вам – пыль и века!” “Грати” у цих рядках – і символ неволі, і внутрібібліотечний, робочий термін: колекції рідкісних видань і рукописів було відокремлено у фондосховищі від інших зібрань дверима-гратами.

Після 1949 р., коли М.О. Габель, віднесена тодішньою владою до “безродних космополітів” (за походженням вона – з австрійських німців), вимушена була піти з бібліотеки, працювати тут Ірині Василівні стало значно складніше. Новий завідуючий відділом Олексій Іванович Черкашин відразу ж зайнявся виявленням у складі вже сформованих колекцій книжкових пам’яток “ідеологічно шкідливої” літератури, і, наприклад, найповніша колекція видань “срібного віку”, створена М.О. Габель і І.В. Знаменською, зменшилась майже вдвічі. А головними напрямками діяльності відділу тепер стали поповнення і пропаганда колекцій прижиттєвих і рідкісних видань праць “класиків марксизму-ленінізму”, створення колекції книг письменників – лауреатів Сталінської премії і т. п. Звичайно, подібним займалися – повинні були займатися – у відділі й раніше, але новий завідуючий, “ідейний”, впевнений комуніст, діяв з особливим завзяттям.

Вона рятувалася від цієї повсякденної несвободи, продовжуючи писати вірші “у стіл”, і жарти її були з гіркотою:

Приходит тюремщик – святой Алексей,
чело отражает победу идей,

идеи растут, громоздят этажи...
Кружи, мое бедное сердце, кружи.

Слід відзначити, що праця у відділі все ж таки дещо зблизила цих двох різних людей. О.І. Черкашин, ще до вступу на роботу до ХДНБК, студентом Харківського бібліотечного інституту проходив стажування у відділі стародруків і рідкісних книг, і його наставниками були М.О. Габель і І.В. Знаменська. Згодом і О.І. Черкашин став справжнім знавцем стародруків та рідкісної книги, визнаним у колі спеціалістів (постійними його кореспондентами були Т.Н. Камєнева, Є.Л. Немировський, Я.Д. Ісаєвич та інші відомі книгознавці). Але знав би “святий Олексій”, названий в тому ж вірші навіть лагідно “Альошей”, які вірші писала тоді, в останнє сталінське десятиліття, Ірина Шашкова... Коли поети славили “батька усіх часів і народів”, вона бачила і відтворювала поетично справжній зміст того, що відбувається. Зокрема, вірш “Крик голых веток под моим окном...”, 1944 р.:

... Ты споришь с Богом словом и судом –
благословляет пытками и смертью.
Бог всех убил бы – мертвых и живых,
убил бы дважды, укрепленный властью.
Он узколоб, он гнусен и труслив,
он прячется, и он грузин, к несчастью [8].

Неважко здогадатися, хто цей “Бог”, який, будучи звичайним смертним, підмінив собою церковного Бога. А те, що він грузин, означає одне: ні, він зовсім не “Бог” і не диявол, а людина, один з найгірших людей у світі, великий злочинець, убивця і тиран.

Ще за життя Сталіна Іриною Шашковою були написані десятки віршів, де викриваються кремлівський “вождь” і створений ним людиноненависницький режим: “Вновь началось и продолжилось. Боже! /Сорок девятый как тридцать седьмой...” – поезія 1949 р. про цькування “безродних космополітів”, ганєбну і жахливу істерію, яка охопила тоді країну. Вірш “Родина” (1949) – проти розповсюджених у радянському суспільстві антисемітських настроїв.

Гордилась я, а вот не смею быть,
я не хочу сегодня русской зваться.
Россию зла могу ли я любить?
Могу ли жить – и ею не терзаться?

.....

Я не хочу! Я не могу понять,
как справиться с позорною бедою.
Мне так же надо родину искать,
как и тебе, бездомному изгою [9].

Політичні цикли І. Шашкової 1951–1952 рр. назавжди залишаться в історії внутрішнього протистояння сталінізму (“Я не могу, я не могу, – мне надо...”, “В дворцах и сенях, под охраной пушек...”, “Суд совершен. Обмануто потомство...”, “Крик”, “Тамерлан”, “Нас обманули яркие слова...”, “Суд” та ін.). І тільки в “Тамерлане” та деяких віршах, присвячених подіям Великої французької революції, поетеса звертається до езопової мови. Над викривальними віршами в робочих зошитах Шашкової нерідко знаходимо неймовірно за тих часів (здавалося б!) криптоніми присвяти: “И.С.....”, “И.С.....ну”.

А ще – цикли віршів, присвячених пам’яті закатованого батька, віршів-листів до подруги-каторжанки В.Г. Трамбицької. Написала Шашкова і про сталінські “спецхрані”, один з найбільших був створений в ХДНБК (“Книги”, 1952):

И книги стали узниками тоже,
и бьется слово тщетно за стеной,
и человек, на палача похожий,
их запирает на засов двойной.
Так нашу память выбелить желая,
вычеркивая всюду имена,
навыворот историю читая,
в тюрьму бросают книги, но глухая,
враждебная в них скрыта тишина [10].

Того ж 1952 р. Іриною Шашковою було розпочато поему “Летопись” – про Голодомор 1932–1933 рр. Вона повернулася до цього замислу десять років потому, однак поема залишилась незакінченою, слова відступили перед траурною тишею. Збереглися вступ і три глави, наведемо кілька рядків із вступу, які звучать як заповіт: “И если голос наш услышан будет /через века – мы будем тем горды, / что нашу правду передали людям. / Мы под землей оставили следы” [11].

Ірина Шашкова була з тих поетів – прозорливців і сміливців, які, живучи в СРСР, вже *тоді* писали правду про себе і свій час, однак вимушені були приховувати свої крамольні зошити від “стукачів”. Тютчевської поради (“Silentium!”) вона дотримувалась лише част-

ково: свої думки, почуття і мрії Шашкова ховала від багатьох – до строку, але мовчати не могла (“И жизнь не дрогнула, и сердце не упало...”, 1950):

... Где наш язык? Зачем нам лгали с детства,
 что можно жить открыто и светло?
 Где наш язык, подобный грому меди?
 В начале мира Слово было Бог.
 Измызгали его и изгалдели,
 первоначальный исказили слог [12].

Такі вірші Ірина Василівна могла читати тільки у вузькому колі однодумців, надійних друзів. І таке коло в неї було. Завдяки дружбі з М.О. Габель (їхні стосунки продовжувались і після звільнення Маргарити Орестівни з ХДНБК) вона зблизилась з представниками справжньої, а не офіційної гуманітарної еліти Харкова тих років, з блискучими вченими, педагогами, літераторами. Серед них – видатний український лінгвіст, перекладач і поет-пародист, один з авторів легендарного збірника “Парнас дыбом” Олександр Фінкель, вже згаданий вище книгознавець і літературознавець Ісак Каганов, історик Генріх Фрізман і літературознавець Марк Черняков, учениця М.О. Габель літературознавець Галина Васильєва і її чоловік, відомий український вчений-лінгвіст Сергій Дорошенко.

Донька Ірини Василівни Т.В. Знаменська пише в своїх спогадах: “... у ті страшні післявоєнні роки це був єдиний в своєму роді союз людей, об’єднаних науковими, духовними інтересами, інакомисленням та виключною довірою один до одного. Тут можна було говорити про все: про літературу – неофіційно, про політику – полемічно, небезпечну правду. <...> У домі М.О. Габель панувала атмосфера творчості. Кожної суботи або неділі збирались в неї друзі. Ерудиція, дотепність учасників перетворювали ці зустрічі на свято”. Крім віршів Ірини Шашкової, тут читали й рукописні мемуари Сергія Ставровського, також колишнього співробітника “габелевського” відділу ХДНБК, про життя “під більшовиками”, красномовною є вже назва цього твору – “Чорні роки, або “Bestia triumphalis” [13].

Серед гостей М.О. Габель можна було зустріти й академіка О.І. Білецького, який часто приїздив до Харкова – свого рідного міста. За свідченням Т.В. Знаменської, він також знав про потаємну поезію Ірини Шашкової. Відомо, що Ірина Василівна зустрічалась з О.І. Білецьким і в Києві, де вони читали один одному свої

поезії (більшу частину поетичної спадщини О.І. Білецького ще не опубліковано).

Про те, що знайомі цінили поетичний дар Ірини Шашкової, свідчать і спогади сучасників [14], і складена друзями велика “самвидавча” її збірка – “Стихотворения” 1952 р., в чудовій тканинній оправі (зібрання Т.В. Знаменської). Текст машинописний, заборонені слова – “конвой”, “тюрьма”, “ссылка” та інші – тут замінено крапками, є навіть строфи з крапок; ці рядки Г.В. Фрізман та його син, інші друзі поетеси знали напам’ять (свідчення Т.В. Знаменської, Л.Г. Фрізмана).

З представниками офіційної, дозволеної владою літератури в Ірини Василівни контактів майже не було. Нам відомо лише про нетривале і нерегулярне її листування з І. Еренбургом у 1952–1960 рр. Вони ніколи не зустрічались. Це був один з її улюблених письменників-сучасників, адресат багатьох її віршів – тих, котрі мають присвяту “Р. J.” (Поль Жослен – один з псевдонімів І.Г. Еренбурга). Тільки одного разу, як додаток до першого свого листа, Шашкова надіслала письменнику кілька своїх поезій. Еренбург відповів 10 липня 1952 р.: “Многое в Ваших стихах мне очень близко и дорого” [15].

Перед смертю поетеса мала намір спалити все написане нею впродовж 55 років (свідчення Т.В. Знаменської), та, на щастя, цього не трапилося. Однак жодного вірша з шашковських зошитів не було надруковано за життя авторки.

І.В. Шашкова-Знаменська померла від інфаркту міокарда 10 серпня 1987 р., на шістдесят дев’ятому році життя.

Нещодавно вийшла перша поетична збірка Ірини Шашкової “Пламя на ветру. Избранные стихотворения” (Х., 2005. – 298 с.), підготовлена до друку співробітниками відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБК та харківського видавництва “Курсор”. Книга складається з трьох розділів: у першому – “Строгое сердце” – репрезентована любовна лірика Шашкової 1934–1961 рр. – світла й скорботна сповідь великого серця. Другий розділ – “Запретная речь” – містить 73 поезії 1938–1984 рр., які є унікальним явищем в історії російської нелегальної поезії ХХ ст.; серед них, крім вже згаданих, вірші, присвячені “справі лікарів-убивць”, цькуванню та смерті Б. Пастернака, придушенню “московською любов’ю” народних повстань в Угорщині 1956 р. та Чехословаччині 1968 р., кривавій афганській авантюрі старезних кремлівських правителів (“Царской

славы невзрачной...”, 1983: “Вот в афганские степи / посылаем детей / и живем все нелепей, / и живем все подлей”) [16].

Третій, останній розділ книги – “Ночной прибор” – це переважно медитативна, філософська лірика (1955–1987 рр.), а також поема “Человек” (1953). Більшість творів Ірини Шашкової, які складають збірку “Пламя на ветру”, надруковано вперше [17].

1. Тут і далі – особистий архів Т.В. Знаменської.

2. *Шашкова И.* Пламя на ветру. Избранные стихотворения / Сост., подгот. текста, биогр. очерк и примеч. И.Я. Лосиевского. – Х., 2005. – С. 76.

3. Далі див. також: *Гофф И.* На белом фоне. Рассказы. Воспоминания. – М., 1993. – С. 39–48 (про М.О. Габель); *Раскина Т.С.* Штрихи до портрета М.О. Габель: (До 100-річчя з дня народження) // Культура України: Зб. статей. – Х., 1994. – Вип. 2. – С. 143–155; *Слово* о друге. Памяти харьковского библиотечкаря В.Г. Трамбицкой / Сост. И.А. Гольдфельд, Т.С. Раскина. – Х., 2001.

4. Див.: *Лосієвський І.Я.* Відділ рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка: історія та сучасність // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття. – Х., 2003. – С. 22–38; *Він же.* Унікальні колекції пам'яток // Істор. календар. – К., 2003. – С. 267–271.

5. Цит. за: *Шерстюк Т.Г.* Воспоминания. – Х., 2003. Рукопис, який 2006 р. надійшов до ХДНБК, до складу особового архівного ф. 17 (Т.Г. Шерстюк).

6. Детальніше див.: Каталоги, картотеки та бази даних Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка: Анот. покаж. / Склад.: Г.П. Головіна, Т.М. Грищук, Р.В. Онищенко. – 3-є вид., перероб. та доп. – Х., 1999. – С. 41.

7. Див.: *Немировський Е.Л.* Возникновение книгопечатания в Москве. – М., 1964. – С. 196, 398; *Он же.* Иван Федоров (около 1510–1583). – М., 1985. – С. 73; *Лосієвський І.Я.* Первопечатные отечественные издания в харьковских коллекциях: Свод. кат. – Х., 1987. – Ч. 1. – С. 4–6. Усі ці публікації базуються на результатах дослідження І.В. Знаменської.

8. *Шашкова И.* Пламя на ветру. – С. 77.

9. Там же. – С. 80, 81.

10. Там же. – С. 107.

11. Там же. – С. 104.

12. Там же. – С. 84–85.

13. Публікацію фрагментів цих великих (у 3-х томах) спогадів див.: *Минувшее. Ист. альманах.* – М.; СПб., 1993. – Вып. 14. – С. 7–98.

14. Див., наприклад: *О Лево Лившице.* Воспоминания друзей / Сост. Б.Л. Милявский. – Х., 1997. – С. 5.

15. Відділ рідкісних видань і рукописів ХДНБК. Особові фонди. Ф. 49, од. зб. Р-40, арк.1.

16. *Шашкова И.* Пламя на ветру. – С. 169.

17. До цього видання було лише дві публікації: п'ять поезій І. Шашкової вміщено до вид.: Антология современной русской поэзии Украины / Ред.-сост. М.М. Красиков. – Х., 1998. – Т. 1. – С. 214–216; передрук. у російськомовній пресі США (Рус. базар. – 1999. – 5–11 марта; Нов. рус. слово. – 1999. – 27–28 марта); одинадцять поезій – у зб. “Слово о друге. Памяти харьковского библиотекаря В.Г. Трамбицкой” (Х., 2001).

Про І.В. Шашкову-Знаменську див. також: Харків – моя мала Батьківщина. – Навч. посіб. – 2-е вид., випр. і доп. – Х., 2003. – С. 536; детальніше: *Лосиевский И.* Потаенные тетради Ирины Шашковой // Рус. яз. и лит. в учеб. заведениях: Науч.-метод. журн. (Киев). – 2006. – № 1. – С. 9–18.